

IRENA RADIĆ

*Republički zavod za zaštitu spomenika
kulture - Zagreb*

0 NALAZIMA ANTIČKIH BRODSKIH ŽRTVENIKA U PODMORJU ISTOČNOG JADRANA

UDK 904:738.6(497.13):902.2(204.1)

Izvorni znanstveni rad

*Upodmorju istočnog Jadrana do danas je pronađeno 5 keramičkih predmeta u obliku okruglog pladnja na visokoj cilindričnoj nozi s proširenim i profiliranim postoljem. Grčki im je naziv **louterion**, a latinski **labrum**. Upotrijebljeni u profane svrhe, služili su za kupanje, pranje ili kao sastavni dio fontana, dok se na ulazima u hramove javljaju u funkciji škropionice. Brojni kopneni nalazi svjedoče o njihovoj širokoj upotrebi, osobito klasično grčko i helenističko doba. Podmorski nalazi potvrđuju da su ovi predmeti postojali i na brodovima, a prema pretpostavci G. Kapitana, donekle potvrđenoj karakterom i kontekstom nalaza, korišteni su kao brodski žrtvenici. U tekstu su opisani svi naši dosadašnji objavljeni i neobjavljeni podmorski nalazi.*

*I lađa hitaše brzo niz valove putujući dalje.
A kad već sprave sve povezaše po crnoj lađi,
onda poredaju vrče do vrha nalite vinom
i žrtve stanu vječnim i besmrtnim bozima liti,
sjajnookoj Zeusovoj kćeri Ateni navlastito lijuć¹.*

(Odiseja, II, 429-433)

1. Prijevod T. Maretić, Odiseja, Zagreb, 1987.

Tijekom prošlogodišnjeg podmorskog istraživanja antičkog brodoloma u blizini otoka Lastova² pojavio se zanimljiv i reprezentativan nalaz. Prilikom čišćenja pijeska, među gomilom amfora, pronađen je keramički predmet visine 60 cm, u obliku okruglog pladnja s visokom cilindričnom nogom i proširenim i profiliranim postoljem (T 5 : 1, 2). Dosadašnji slični nalazi interpretirani su kao brodski žrtvenici. Novi, neoštećeni primjerak iz našeg podmorja pružio mi je priliku da napišem nekoliko riječi o njihovom nazivu, porijeklu i upotrebi na kopnu i na moru, te da na jednom mjestu okupim sve naše dosadašnje objavljene i neobjavljene podmorske nalaze.

Podmorski nalazi najživlje nam svjedoče o pomorstvu i pomorcima proteklih vremena. Natjerani potrebom ili potaknuti znatiželjom, željom za razmjenom ili osvajanjem, stari su narodi zaplovili morem - koliko privlačnim, toliko hirovitim, koliko opasnim, toliko poštovanim. Plovili su u novo i nepoznato, često presretani neočekivanim i nepredviđenim opasnostima. Mnogi brodovi prekinuli su putovanje prije željenog cilja ponijevši na dno svoju posadu i teret, jer trebalo je platiti dug nepoznavanju obale i podneblja udaljenih krajeva, neposjedovanju odgovarajućih pomagala za navigaciju, a i gusari su već vrlo rano postali ne mali problem. Iz straha pred opasnostima i želje da se putovanje nepredvidivim morem što sretnije privede kraju, prinostili su moreplovci žrtve svojim bogovima u nadi da će ih umilostiviti i pod njihovom zaštitom sigurno doploviti k cilju.

Antičko vrijeme obilovalo je žrtvama i žrtvenicima, i nema sumnje da su se pomorci služili nekima od njih. To nam potvrđuju Epiktet i Arijan³, pišući da nijedan brod nije napuštao luku, a da prethodno nisu obavljani religiozni obredi⁴. Nekoliko Homerovih stihova navedenih kao motto pokazuju da je tradicija žrtvovanja na početku prekomorskog putovanja zaista vrlo stara.

Prije više od 20 godina amaterski ronilac Franco Papó izronio je kod rta Ali nedaleko od Messine na Siciliji keramički predmet koji osnovnim karakteristikama - okruglim pladnjem i cilindričnom nogom s proširenim postoljem - odgovara na početku spomenutom lastovskom nalazu, te ga prilikom objave u jednom ronilačkom časopisu interpretirao kao brodski žrtvenik⁵. Godine 1979. Gerhard Kapitañ objavio je članak o podmorskim nalazima takvih predmeta na Mediteranu, iznoseći argumente koji bi išli u prilog prepostavci da je zaista riječ o žrtvenicima korištenim za obavljanje religioznih obreda na bodovima⁶. Budući da se u kontekstu brodoloma uvijek pronalaze tek jedan ili dva primjerka, autor zaključuje da nije riječ o brodskom teretu namijenjenom trgovini, već o predmetu koji je upotrebljavala posada broda. Iako postoji mogućnost njegove upotrebe i u profane svrhe, kao posude za umivanje i pranje, autor ju poriče sumnjajući da bi na relativno malim brodovima, na kakvim su predmeti dosada nalazeni, postojao takav komfor, osobito kad znamo da je »oprema broda bila gotovo uvijek mnogo jednostavnija od odgovarajuće opreme na kopnu«⁷, a navodi antičkih autora o obaveznim obredima prilikom polaska iz luke, o ritualnim pranjima i žrtvama ljevanicama potvrđuju da je morao postojati žrtvenik na brodu.

Predmeti ovog oblika nisu primarno proizvođeni za upotrebu na moru. Mnogo su češći među kopnenim nalazima, iako su na kopnu većinom znatno slabije i fragmentarnije očuvani. Grčki im je naziv *louterion* (grč. *ΧΟΥΤΗΡΙΟΝ* = posuda za kupanje ili pra-

2. I. Radić, Istraživanje i podmorska prezentacija i antičkog brodoloma kod otoka Lastova, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 3/1988, str. 44-45.

3. Sve transkripcije grčkih naziva i imena preuzete su iz knjige D. Salopeka, *Transkripcija i*

adaptacija grčkih imena, *Latina et Graeca*, Zagreb, 1986.

4. Kapitañ, 1979, str. 114

5. Papć, 1964.

6. Kapitañ, 1979.

7. Kapitañ, 1979, str. 114

nje⁸, od tanrrgōv = kupanje, pranje, žrtva ljevanica⁹, a latinski *labrum* (lat. *labrum* - od *lavabrum* - pojavljuje se u raznim značenjima, poput posude s vodom za kupanje djece, za gnječenje grožđa pri proizvodnji vina, za ulje, za ritualno pranje i čišćenje od grijeha, te posude koja se nalazi u sklopu fontana¹⁰, a kasnije čak i u značenju sarkofaga¹¹ i krstionice¹². Kako navodi D. A. Amyx, grčku riječ spominju Poluk i Hezihije, te Pauzanija prilikom opisa Polignotove slike u Delfima¹³, a od 4. do 2. st. p.n.e. javlja se i na natpisima¹⁴. U Polukovom dijelu nailazimo na još jedan oblik grčkog naziva, tj. dok se ranije upotrebljavao naziv knnfiiov, kaže Poluk, u njegovo se doba uobičajio naziv ΧΟΜΤΙΟ¹⁵. Antički izvori i natpisi spominju kamene i metalne, a arheologija im pridružuje i keramičke primjerke, jednodjelne, dvodjelne, pa čak i trodjelne. Dvodijelni se luteriji sastoje od cilindrične noge i odvojene posude koja se na nju stavlja, dok je postolje trodjelnih i izvedeno kao zaseban dio. Kameni primjerci uglavnom su više-dijelni, dok keramički postoje u svim varijantama. Njihova upotreba prikazana je na brojnim antičkim i apulskim crvenofiguralnim vazama iz 5. i 4. st. p.n.e. Žene ili atlete stojeći ispred, kojiput perući ruke ili čitavo tijelo, a kojiput upravo pred kupanje ili neposredno poslije, najčešće su teme prizora u kojima se javlja luterij¹⁶. Jednu apulsku pelike s prikazom luterija čuva i Arheološki muzej u Zagrebu (T 1 : I)¹⁷. Najčešće smješteni u peristilima i atrijima kuća, lijepo izrađeni i napunjeni vodom, služili su za osvježanje i ukras. Arhajske ih terakote prikazuju ponekad i u funkciji posude za miješanje ili posude za drobljenje žita. Detaljno objašnjenje imena i raznolikost njihove upotrebe obradio je R. Ginouves¹⁸.

Istraživanja u Korintu, na atenskoj Agori, Kreti i ostalim dijelovima Grčke, zatim u južnoj Italiji i na Siciliji opskrbljuju nas sve većim brojem ulomaka pronađenih u profanim gradskim prostorima¹⁹, a Pompeji su u svojim atrijima sačuvali više od stotinu kamenih primjeraka²⁰.

Upotrijebljeni u sakralne svrhe, predmeti o kojima je riječ nose naziv *perirrhantérion* (grč. *περιρρηαντήριον* = posuda s vodom za škropljenje na ulazu hramova, škropionica²¹, lat. *aspergillum*²², ali ih je oblikom nemoguće razlikovati od prethodnih. Samo arheološki kontekst ili odgovarajući prikaz²³ mogu odrediti koji naziv treba upotrijebiti. Uloga vode u svakodnevnom ritualima očišćenja, u ritualima rađanja, ženidbe, obnove životne snage, te prijelaza u drugi oblik egzistencije uvjetovala je čestu upotrebu ovih predmeta.²⁴

Materijal koji je prikupio R. Ginouves²⁵ pokazao je da u antičkoj Grčkoj gotovo da i nema oblika posude za vodu koji nije upotrebljavan i u profane i u sakralne svrhe. Sami oblici neznatno se mijenjaju, ali raznolikost upotrebe i njihova rasprostranjenost s vremenom rastu.

8. Liddel - Scott - Jones, *A Greek - English Lexicon*, Oxford 1968, *louferion*

9. N. Majnarić - O. Gorski, *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb, 1976, *loutrón*

10. TLL, VII/2-2, *labrum*

11. TLL, VII/2-2, *labrum*

12. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, V, 1985, *labrum*

13. Amyx, 1958, str. 221

14. Amyx, 1958, str. 221

15. Ginouves, 1962, str. 221

16. Amyx, 1958, str. 223

17. Damevski, 1972, str. 230, T XXIII, 1 i 2
Zahvaljujem kolegici Valeriji Damevski iz Arheološkog muzeja u Zagrebu na ljubaznosti, omogućivši mi da u okviru ovog članka objavim fotografiju vaze o kojoj je riječ.

18. Ginouves, 1962, str. 77-79.

19. Amyx, 1958; Sparkes & Talcott, 1970; Shaw, 1979; Jozzo, 1981; Jozzo, 1987, i dr.

20. Pernice, 1932.

21. TGL, vol. V. *perirrhantérion*; N. Majnarić - O. Gorski, *Grčko - hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb, 1976, *perirrhantérion*

22. TGL, vol. V. *perirrhantérion*

23. Usp. Morris, 1985, str. 397, T 104, gdje je reproducirana hidrija s prikazom žrtvovanja Dionizu, te Ginouves, 1962, str. 300-305, si. 129-130 i 132-135, gdje je obrađeno nekoliko prikaza na kojima se vjernik ili samo božanstvo približuju svetoj vodi.

24. Ginouves, 1962, str. 299

25. Ginouves, 1962.

Svi dosad objavljeni luteriji datirani su u razdoblje od 7. do 2. st. p.n.e., a najraniji primjerci javljaju se u Grčkoj i na Bliskom istoku (sam oblik poznat je u ovim krajevima već u 2. tisućljeću p.n.e.²⁶). Morskim putem prenijeti su u južnu Italiju, a zatim i dalje. Nalazi s atenske Agore pokazuju da su potkraj 6. st., te u 5. i 4. st. p.n.e. bili popularni keramički primjerci korintske proizvodnje prepoznatljivi po crvenoj glini, krem-prevlaci i posebno izrađenom obodu²⁷. Atički proizvodi razlikuju se fakturom i bojom prevlake, nemaju istaknutog »korinskog« oboda jako izvučenog prema van i prelomljenog prema dolje koji je karakterističan za proizvodnju prema metalnim uzorima, već su oblikom i dekoracijom sličniji mramornima. Istovremeno, proizvodnja se odvija i na području Sicilije i južne Italije. Grupa nalaza sa Sicilije okarakterizirana je oblom bazom²⁸, a pokušaj razrade tipologije nalaza iz Kalabrije pokazuje raznolike oblike tamošnjih nalaza, koji nastaju pod jakim korintskim utjecajem, uz dodatak lokalnih elemenata. U helenističko vrijeme umjetnički *koine* koji je zavladao na Mediteranu, piše M. Jozzo odrazio se i na proizvodnju luterija²⁹. Daljnja detaljna analiza fakture i oblika omogućila bi određivanje zajedničkih osobina i specifičnosti proizvodnje u ostalim gradovima ili regijama.

Dok su kameni primjerci arhitektonski oblikovani, s nogama kaneliranim poput stupova, keramički primjerci odlikuju se širokim repertoarom slikanih, urezanih ili reljefnih ukrasa. Mnogi ulomci posjeduju tragove boje. Pojedini primjerci bili su obojeni zonalno (na pr. korintski proizvodi u kombinaciji crvene boje i crne glazure)³⁰, a poneki zaista oslikani figuralnim prikazima. Moju pažnju privukli su ulomci postolja dvaju luterija, koji nose prikaze dupina. Prvi je pronađen u Korintu, u sloju kasnog 5. i početka 4. st. p.n.e.³¹, a drugi u mjestu Reggio Calabria, te na osnovu ukrasa datiran u prvu polovinu 3. st. pr. n. e.³². Na prvom je primjerku nepotpuno očuvan prikaz jednog dupina, a na drugom dva, u skoku i postavljena jedan prema drugome³³. Uz njih je spomenut i loše očuvan ukras koji bi mogao prikazivati još neke morske elemente. Nažalost, na podmorskim nalazima eventualni slikani ornamenti nisu očuvani čak ni u tragovima.

Urezani ornamenti najčešće su geometrijskog karaktera, od jednostavnih paralelnih linija do raznih varijanti meandra i spirale, a među reljefnim ornamentima, uz niz geometrijskih, vegetabilnih i drugih motiva, nalazimo i složene figuralne prikaze (npr. ples, povorka dvokolica, mitski prizori i si.).

Spomenula bih usput da su ideju o posudi za vodu na visokoj cilindričnoj nozi prihvatili i Etruščani, i vrlo ju jasno prikazali u sklopu fontane na zidnoj slici iz 6. st. p.n.e. u »Grobnici bikova« u Tarkviniji (tal. Tomba dei tori) (4). Ginouves spominje i česte prikaze na etruščanskim gemama i ogledalima³⁴.

Što se naših nalaza tiče, jedan nepotpuni kameni luterij čuvala je prije II. svjetskog rata obitelj Dojmi u svojoj zbirci u Visu³⁵. Riječ je, naime, o kaneliranoj cilindričnoj nozi s četvrtastim postoljem, kojoj nedostaje posuda. Danas je pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu, ali je nažalost ostao bez bližih podataka o mjestu nalaza i popratnom materijalu, pa ne možemo sa sigurnošću utvrditi koja mu je funkcija bila namijenjena u antičkoj Isi (grč. *Issa*). Fotografiju viškog luterija objavio je B. Gabriče-

26. Ginouves, 1962, str. 78.

27. Sparkes & Talcott, 1970, str. 219-220

28. Kapitän, 1979, str. 99-101

29. Jozzo, 1981, str. 192

30. Sparkes & Talcott, 1970, str. 219.

31. Jozzo, 1987, str. 410, br. 122, T 82/122

32. Jozzo, 1981, str. 182, br. 55, si. 6, T XLVII/2

33. Poulsen, 1976, str. 35. Zahvaljujem kolegi Marku Frelihu, koji mi je svratio pozornost na ovaj prikaz.

34. Ginouves, 1962, str. 95.

35. Issa, 1983, str. 20, si. 21

vić³⁶, uz pretpostavku da je ukrašavao vrt jedne luksuznije helenističke kuće. Ovakve i slične nalaze treba zasigurno očekivati, osobito u području grčkog prisustva i utjecaja, međutim njihova fragmentiranost može otežati interpretaciju. Štoviše, ulomci keramičkih primjeraka mogu zavarati svojom sličnošću s velikim keramičkim tarionicima (lat. *mortarium*).

No, vratimo li se upotrebi luterija na brodovima, najbolje će nam je posvjedočiti podzemski nalazi. G. Kapitań pobrojao je na Mediteranu 16 takvih nalaza do 1979. g., uključivši i dva naša (nalazi iz Hvara i Malog Lošinja)³⁷. Danas nam je poznato sveukupno 5 primjeraka izvađenih iz našeg podmorja, ali je, nažalost, prošlogodišnji nalaz kod otoka Lastova tek prvi pronađen u netaknutom kontekstu antičkog brodoloma i izvađen pod stručnim nadzorom arheologa.

U nastavku teksta opisat ću ukratko ove nalaze i okonosti u kojim su nađeni, prema podacima kojima danas raspolazemo.

1. Luterij (T 1 : 2, 3) pronašao je i izvadio hvarski ronilac Jerko Domančić, 5 milja zapadno od grada Hvara, u kanalu između Hvara i Paklenih otoka, SZ od Marginskog rta, s dubine od 42 m. Prema njegovim podacima, luterij je pronađen potpuno sam, bez ikakvih popratnih nalaza, a pretraživanje okolice i dubljih stepenica morskog dna nije dalo nikakve pozitivne rezultate³⁸.

Visina mu iznosi 0,72 m, promjer pladnja 0,72 m, unutrašnji promjer pladnja 0,56 m, dubina pladnja 0,08 m, visina postolja 0,20 m, promjer postolja 0,55 m, a promjer noge 0,17-0,20m. Izrađen je od zagasitocrvene gline s oskudnim ostacima krem-prevlake.

Pod naslagama morskih priraslina moguće je mjestimice uočiti njegovu finu fakturu. Gornja površina pladnja najmanje je obrasla, pa je posve dobro zamjetljivo da je u promjeru od 50 cm ogrubljena dodavanjem većih tamnosmedih i crnih čestica. Ogrubljena gornja površina pladnja česta je pojava na korintskim luterijima iz 4. st. p.n.e., ali do danas nije u potpunosti objašnjena³⁹. Njena velika sličnost s ogrubljenim površinama keramičkih tarionika (mortarija) navela je poneke istraživače da luterijima pripisuju sličnu funkciju, dok su se neki od njih opredijelili za djelovanje vatre. Kratak osvrt na ova mišljenja dali su B. A. Sparkes i L. Talcott⁴⁰, opredjeljujući se za treće rješenje, tj. dekorativnu funkciju ovog elementa.

Ovaj nalaz danas je izložen u arheološkoj zbirci Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, smještenoj u crkvi Sv. Marka.

2. Jedini nama dostupni podaci o nalazu luterija kod Malog Lošinja (T 2 : 1, 2) objavljeni su u članku G. Kapitańa, koji ih je 1974. dobio od jednog talijanskog ronioča - amatera, u čijoj se privatnoj zbirci luterij i danas nalazi⁴¹. Na ovom mjestu prenijet ću ono što donosi Kapitań, tvrdeći da su podaci posve pouzdani. Fotografije i crtež također su preuzeti iz njegovog članka. Crtež je prema roniočevoj skici s naznačenim dimenzijama napravio sam Kapitan.

Talijanski ronilac izvadio je spomenuti nalaz nedaleko od Malog Lošinja, uz istočnu obalu otoka Lošinja, s dubine od 20 do 35 m. Zajedno s njim izvađena je grčkoitalska amfora (T 2 : 3), 3 različito ukrašena glazirana arhitektonska ulomka i 2 »nepravilna perforirana keramička predmeta«⁴².

36. Gabričević, 1968, str. 33.

37. Kapitań, 1979.

38. Nalaz je dosad spomenut ili obrađen u slijedećoj literaturi: Cambi, 1969, str. 229; Vrsalović, 1974, str. 104, br. 7, si. 7/D i 10; Vrsalović,

1979, str. 322, T 50/5 i 92/1

39. Sparkes & Talcott, 1970, str. 220.

40. Sparkes & Talcott, 1970, str. 220.

41. Kapitań, 1979, str. 104-106, br. 8, si. 11 i 12

42. Kapitań, 1979, str. 106, si. 13

Luterij je nepotpun, tj. na cilindričnoj nozi očuvan je tek manji dio pladnja neposredno uz samu nogu, dok preostali dio nedostaje. Visina mu iznosi 0,51 m, a kao originalnu visinu Kapitān pretpostavlja oko 0,57 m. Visina postolja iznosi 0,10 m, a promjer postolja 0,36 m. Prema opisu nalaznika izrađen je od gline bez grubljih pri-mjesa, oker smeđe boje.

Noga luterija ukrašena je s dva niza od po tri horizontalne linije u donjem dijelu, a na horizontalnom ramenu postolja također su urezane dvije paralelne linije. Pod pladnjem su vidljivi tragovi neprepoznatljivog ornamenta.

Prema podacima dobivenim od ronioca, lokalitet su već posjetili njemački ronioci iz Miinchena, pa Kapitān pretpostavlja da se na njega odnose podaci o amfori-štu nedaleko od Malog Lošinja objavljeni u dva inozemna ronilačka časopisa⁴³.

3. Jedan luterij (T 4 : 1, 2) pohranjen je u depou Arheološkog muzeja u Splitu⁴⁴. Podaci koje o njemu posjedujemo potječu s ceduljice privezane oko cilindrične noge ovog predmeta. Prema tekstu ceduljice, luterij je u muzej donio Ivo Goviš (Rudolfa) u kolo-vozu 1960. godine. Pronađen je oko 150 m južno od otoka Unija kod Lošinja, na dubini od 30 m. Izgleda da je u muzej dospio bez popratnih nalaza. Pogled na pomorsku kartu sugerira nam da je luterij mogao biti pronađen u podmorju oko pličine Arbit, između Unija i Srakana. Na tome mjestu do danas nije obavljeno organizirano rekognoscira-nje, pa u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture ne posjedujemo podatke o eventualnim brodolomima koje bismo na ovom području, s obzirom na njegove pri-rodne karakteristike, zaista mogli očekivati.

Ovaj luterij, kao ni prethodni, nije u cijelosti očuvan. Dok su postolje i noga neo-štećeni, od pladnja je ostala samo jedna trećina. Dio lomova na pladnju očito je novijeg datuma, nastao prilikom vađenja nalaza. Velike količine priraslina upućuje na činje-nicu da je luterij ležao na kamenitom dnu, vjerojatno čvrsto kalcificiran za stijenu, pa je zbog nepažljivog rukovanja dio pladnja ostao i dalje tamo. Ovaj podataka mogao bi biti koristan za buduća rekognosciranja u navedenom dijelu podmorja, pa nije nemo-guće da jednog dana saznamo i kontekst iz kojeg je »iščupan« splitski luterij.

Na sreću, očuvani dio nalaza dovoljan je za potpunu rekonstrukciju oblika i dimenzija luterija. Visina mu iznosi 0,65 m, promjer pladnja 0,80 m, unutrašnji promjer pladnja 0,72 m, dubina pladnja 0,08 m, visina postolja 0,09 m, promjer postolja 0,40 m, a promjer noge 0,19-0,22 m.

Iako u potpunosti obrastao (s vanjske i unutarnje strane cilindrične noge nalaze se velike nakupine morskih priraslina, a ostatak prekriva tanji sloj), na gornjoj površini pladnja mjestimice je vidljiv zanimljiv ukras. Oko 2,5 cm od vanjskog ruba urezano je sedam tankih paralelnih linija, tj. koncentričnih kružnica. Dalje prema sre-dištu pladnja površina luterija ukrašena je malim udubljenjima promjera oko 2 mm. Udubljenja su svrstana u nekoliko nizova ukošenih tako da zajedno tvore neku vrst cik-cak ukrasa (T 4 : 3). Spomenute nizove moguće je uočiti tek na manjoj čistoj površini pladnja, dimenzija 15 x 27 cm. Na njoj su zamjetljiva 3 niza udubljenja prika-zana na crtežu. Treći niz moguće je pratiti i dalje, u dužini od 15 cm, na dijelu pladnja koji nije očuvan do originalnog ruba. Samo pažljivo čišćenje od morskih priraslina omogućilo bi nam da sa sigurnošću utvrdimo da li je ukras pokrivao čitavu površinu pladnja ili samo jedan njezin dio, dok je sredina prekrivena nekim drugim ornamentom.

43. Delphin 4,10, 1957, str. 413; *Mondo Som-mer* 5, 5, 1963, str. 127.

44. Vrsalović, 1979, str. 322, T 50/6 i 82/2.

Zahvaljujem stručnjacima Arheološkog muzeja u Splitu koji su mi omogućili da uz precizan crtež i fotografiju objavim ovaj nalaz.

Da li je ovaj ukras usavršavanje i reminiscencija na nekadašnje dekorativno ogrublјivanje površine pladnja (spomenuto glede hvarskog luterija) ili ideja koja s time nema baš nikakve veze, ostaje pitanje na koje će nam, nadajmo se, dati odgovor budući nalazi. Prva varijanta čini mi se logičnom, ali ne i obaveznom.

Luterij iz splitskog muzeja fine je fature, u presjeku ciglastocrven, dok mu je površina nešto zagasitije, smečkaste boje.

4. Ronilac Tonko Borčić iz Komiže izvadio je prije nekoliko godina tek neznatno oštećen luterij (T 3 : 1, 2) nedaleko od grebena Pupak kraj Palagruže, s dubine od 30 m. Prema njegovim riječima luterij je ležao potpuno sam, ali u neposrednoj blizini danas potpuno devastiranog nalazišta potopljenog broda s teretom amfora Dressel 1 (T 3 : 3, 4) i Lamboglia, forma II (T 3 : 5), pa je vjerojatno da je pripadao istom brodu kao i amfore. Dvije amfore tipa Dressel 1 danas se nalaze u privatnoj zbirci Igora Novaka u Hvaru, a luterij u privatnoj zbirci T. Borčića u Komiži.

Visina mu iznosi 0,57 m, promjer pladnja 0,70 m, unutrašnji promjer pladnja 0,62 m, dubina pladnja 0,08 m, visina postolja 0,08 m, promjer postolja 0,38 m, a promjer noge 0,19-0,26 m. Izrađen je od oker - crvenkaste gline, bez grubljih primjesa.

Obod pladnja ukrašen je sa tri paralelne urezane linije. Noga luterija ukrašena je sa tri niza od po dvije paralelne linije, jednim tik uz postolje, a dva malo više, prema sredini noge.

Točno u središtu pladnja nalazi se prilično pravilna rupa promjera 4 cm, ali je nemoguće odrediti da li je riječ o oštećenju keramičke stijenke na mjestu gdje je najtanja, ili pak o otvoru koji je omogućavao lakše ispuštanje tekućeg sadržaja luterija kroz šuplju unutrašnjost cilindrične noge. S obzirom na spomenutu pravilnost otvora, položaj točno u središtu pladnja i praktičnost ovakvog rješenja, druga pretpostavka čini se prilično vjerojatnom.

5. Prvi i zasad jedini luterij (T 5 : 1, 2) koji je, uz preciznu dokumentaciju, izvadila ronilačka ekipa pod vodstvom i nadzorom arheologa, pronađen je u sklopu nedevasiranog brodoloma u području otočića Donjih školja nedaleko od otoka Lastova, na dubini od 35 m. Riječ je o nalazu brodskog tereta amfora Lamboglia, forma II (T 5 : 3), koji leži na kamenitoj podlozi, potpuno otkriven i kalcificiran za stijenu. Pripadao je, vjerojatno, brodu manjih dimenzija koji je prevozio nekoliko stotina amfora. Poznato je da su ovakve amfore većinom vrlo loše kvalitete, pa bi se nasilnim odvajanjem i vađenjem većina raspala i postala neupotrebljiva. Osim toga, to je izuzetno često tip u našem podmorju, pa njihovo vađenje ne bi bitno pridonijelo obogaćivanju postojećih muzejskih zbirki. Zbog toga je odlučeno da se lokalitet precizno nacrtno i fotografski dokumentira, a amfore ostave na dnu uz pokušaj organiziranja njihove podmorske prezentacije »in situ« zainteresiranim grupama ronilaca. Međutim, trebalo je očistiti rubne dijelove lokaliteta pokrivene pijeskom, da bi se ustanovilo postoji li pod pijeskom još nalaza, te izvaditi sve eventualne, slobodne, tj. nekalcificirane nalaze. Prilikom odstranjivanja pijeska na samom istočnom rubu lokaliteta pokazalo se postolje luterija koji pladnjem okrenut prema dolje ležao među amforama, tik uz stijenu. Odlučeno je da se oslobode i izvade okolne amfore, a zatim i luterij, jer bi atraktivnost ovakvog nalaza vjerojatno vrlo brzo privukla »lovce na potopljeno blago«. Prilikom oslobađanja luterija pronađen je i jedan keramički vrčić (T 5 : 4), dok je drugi izvađen sa suprotne strane nalazišta (T 5 : 5). Prvi je vrčić mogao pripadati sitnom priboru potrebnom za korištenje luterija, tj. dolijevanje ili izlijevanje tekućine.

Iznenadila nas je i oduševila potpuna očuvanost luterija, bez ijednog oštećenja. Visina mu iznosi 0,60 m, promjer pladnja 0,70 m, unutrašnji promjer pladnja 0,65 m, dubina pladnja 0,09 m, visina postolja 0,09 m, promjer postolja 0,40 m, a promjer noge 0,16-0,21 m. Potpuno je prekriven morskim inkrustatom, ispod kojeg se nazire tamnija smeđa glina.

Pladanj luterija ukrašen je sa dva različita ornamenta. Po vanjskoj površini oboda teče urezan ukras sastavljen od tri paralelne valovnice, a uz sam rub pladnja urezan je spiralni ukras (T 5 : 1).

Nalaz je smješten u Lastovo na desalinizaciju, zajedno sa 4 izvađene amfore.

Na kraju ovog niza spomenula bih dvije posude pohranjene u zbirci Dominikanskog samostana u Bolu na Braču, za koje je D. Vrsalović pretpostavio da su pripadale dvodijelnim luterijima⁴⁵. O posudama ne posjedujemo detaljnijih podataka o kontekstu i mjestu nalaza.

Obje su posude neprecizno nacrtane, pa je na osnovu crteža teško zaključiti o čemu je zapravo riječ. Obilazak zbirke pokazao je da je posuda koju D. Vrsalović donosi u crtežu na tabli 83, pod brojem 2, zapravo manji keramički tarionik (mortarij), te da osim njega u samostanskoj zbirci postoji još jedan gotovo identičan primjerak.

Posuda prikazana na tabli 83, pod brojem 1, koja u crtežu izgleda kao da nema izljeva, zapravo oblikom i izljevom koji posjeduje (T 6 : 1, 2) također u potpunosti podsjeća na mortarij. Relativno nestabilna cilindrična noga koja čini donji dio dvodijelnih luterija teško da bi podnijela njezinu veliku težinu i dimenzije. Stoga smatram da nije riječ o predmetu koji bi mogao biti dio luterija. Kako u literaturi nisam susrela sličan predmet kojem bi se u sklopu brodske opreme pripisala sakralna funkcija, ne bih se u ovom času opredijelila za brodski žrtvenik, ali ne poričem i tu mogućnost.

* * *

Hvarski luterij (br. 1) nedvojbeno je najstariji među nebrojenim nalazima. Kako je već zapazio G. Kapitañ⁴⁶, on fakturam⁴⁷ i oblikom⁴⁸ potpuno odgovara korintskim luterijima iz 5. st. p.n.e.. Crvena glina i svijetlo krem - prevlaka osnovne u karakteristike korintske keramičke produkcije, a specifičan profil oboda, s horizontalnim urezima na donjem dijelu, tipičan je upravo za 5. st. p.n.e. Već u 4. st. obod pladnja se promijenio, pa umjesto elegantnog, jako izvučenog prema van i prelomljenog prema dolje, nalazimo masivni obod često uljepšan reljefnim ornamentom.

Iako proizvođeni u 5. st. p.n.e., posve je sigurno da su luteriji ovog oblika ponegdje i dulje zadržani u upotrebi.

Podmorske analogije hvarskom nalazu predstavljaju dva pladnja pronađena u potonulom brodskom teretu kod Stentinella (zaljev St. Panagia), sjeverno od Sirakuze na Siciliji⁴⁹, koji su korintskim amforama i pitosima datirani u 4. st. p.n.e. Sličan primjerak, ali manje ukošenog oboda, pronađen je na mjestu brodoloma Cabrera 2 na Balearima⁵⁰, a crno glazirana keramika i pronađeni tipovi punskih amfora datiraju ga oko 300. g.p.n.e.

G. Kapitañ datirao je hvarski nalaz u 4. st. p.n.e.⁵¹, što bismo zaista mogli prihvatiti povezujući ga s organiziranim dolaskom Grka na naše otoke i osnivanjem

45. Vrsalović, 1974, str. 141, br. 168, si. 168.
Vrsalović, 1979, str. 323-324, T 83

46. Kapitañ, 1979, str. 104.

47. Farnsworth, 1964, str. 226, T 66/3

Farnsworth, 1970, str. 10, T I/1 i 2

48. Usp.: Sparkes & Talcott, 1970, str. 219, si.

17/1859, 1861; Kapitañ, 1979, str. 101-104, si. 7;
Jozzo, 1987.

49. Kapitañ, 1979, str. 101-103, br. 4 i 5, si. 7/
A i B, 8 i 9

50. Kapitañ, 1979, str. 103-104, br. 6 si. 7/C

51. Kapitañ, 1979, str. 104.

52. Peacock - Williams, 1986, Calss 2, str.
84-85.

grčkog naselja na otoku Hvaru, upravo u prvoj polovici 4. st.p.n.e.. Nakon njihovog dolaska povećana je frekvencija grčkih brodova, a položaj otoka Hvara, koji svojim istočnim rtom ulazi duboko u Neretvanski kanal, uvjetovao je da plovni put prema ondašnjem Faru (grč. *Pharos*), a današnjem Starom Gradu, prođe oko njegovog zapadnog rta, preko mjesta na kojem je i pronađen hvarski luterij. Jedino za ovaj nalaz možemo reći da je pripadao ne samo Grcima, već da je i stigao iz Grčke. Ostali, kasniji luteriji najvjerojatnije su pripadali grčkim pomorcima iz južne Italije, područja tadašnje Magne Grecije.

Luterij pronađen kod Malog Lošinja (br. 2), o kojem, kako je navedeno, raspolažemo podacima isključivo iz literature, pronađen je zajedno s amforom grčko-italskog tipa (Benoit, Republicaine 1; Lamboglia, forma IV). Ove amfore proizvedene su u južnoj Italiji od 4. do 2. st. (tj. 130 g.) p.n.e.⁵² G. Kapitan usporedio je lošinjski nalaz s amforama nađenim na podmorskom lokalitetu Grand Congloué nedaleko od Marseillea⁵³, pa ga, s obzirom na neke razlike u obliku, datirao malo ranije od spomenutog lokaliteta, tj. u prvu polovinu 3. st. p.n.e. Na kraju teksta posvećenog ovom luteriju Kapitan nas upozorava da ne poznaje nijedno postolje sličnog profila.

Međutim, u privatnoj zbirci u Komiži pohranjen je luterij (br. 4) koji pokazuje veliku sličnost s onim iz Malog Lošinja, ne samo u postolju već i u nekim drugim karakteristikama. Uspoređujući fotografije i crteže možemo zapaziti da su oba postolja na isti način jasno odvojena od cilindrične noge, a razlikuju se tek utoliko što je profil lošinjskog malo jače zakošen i u donjem dijelu jače izvučen prema van. No ova razlika mogla bi biti uzrokovana i činjenicom da je lošinjski luterij nacrtao sam Kapitan prema roniočevoj skici, što je moglo uzrokovati nepreciznost u detaljima crteža. Luterij iz komiške zbirke doista se razlikuje od lošinjskog oblikom cilindrične noge. Njegova je noga zdepastija i u donjem dijelu proširena, ali je kao i noga luterija iz Malog Lošinja ukrašena nizovima urezanih linija, ovoga puta od po dvije, a ne tri paralelne linije. Osim sličnosti baze i ukrasa, ova su dva nalaza vrlo bliska i svojim dimenzijama. Visina nalaza iz Komiže iznosi 0,57 m, a upravo je toliko i pretpostavljena visina lošinjskog, promjer postolja prvog iznosi 0,38 m, a drugog 0,36 m, dok visine postolja iznose 0,09 odnosno 0,10 m. Opisi gline također međusobno odgovaraju.

Godine 1981. objavljena su dva nalaza iz južne Italije. Prvi od njih gotovo posve odgovara lošinjskom nalazu⁵⁴. Profil baze i opisi fature u potpunosti se poklapaju, a noga i horizontalno rame postolja ovog nalaza također su ukrašeni nizovima paralelnih linija. Kako je riječ samo o postolju s dijelom cilindrične noge, nije moguće utvrditi ukupnu visinu luterija, ali visina i promjer postolja identični su dimenzijama lošinjskog nalaza. Ovaj ulomak luterija pronađen je kod Cosenze, u kontekstu datiranom na početak 4. st. p.n.e.

Drugi nalaz potječe iz Krotona⁵⁵. I u ovom primjeru riječ je o postolju s dijelom cilindrične noge. Postolje se ponešto razlikuje od spomenutih naših i jednog južnoitalijskog nalaza, ali je objavljeno kao pripadajuće istoj grupi. Razlika se očituje u stijenama koje su jedva primjetno konkavne, gotovo ravne i okomite, ali koncepcija oštro odvojene baze, ukras urezanih paralelnih linija na nozi i dimenzije koje u potpunosti odgovaraju komiškom nalazu, zaista ukazuju na njihovu međusobnu povezanost.

Za ovu, dakle, grupu nalaza mogli bismo pretpostaviti da je potekla iz jednog južnoitalijskog proizvodnog centra, eventualno dva, ali bliska i povezana, a zasad najranija potvrđena proizvodnja pada u početak 4. st. p.n.e. Analiza gline omogućila bi potvrđivanje ili opovrgavanje ove pretpostavke.

53. Benoit, 1961.

54. Jozzo, 1981, str. 189, br. 75, si. 9

55. Jozzo, 1981, str. 189, br. 76, si. 9

Već sam spomenula da je luterij koji se danas nalazi u Komiži izvađen kod Palagruže, iz neposredne blizine nalazišta tereta amfora Lamboglia II, te amfora Dressel 1 (1 b i c; Benoit, République III) koje se proizvode u Italiji tijekom 1. st. p.n.e.⁵⁶, a zamjenjuju one grčko-italskog tipa. Ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li i luterij potječe s istog broda ili je s nekog ranijeg broda ispao za nevremena baš na ovom mjestu. Druga pretpostavka čini se manje nemogućom ako znamo da se na greben, u Pupak kraj Palagruže, veoma blizu antičkom nalazi novovjekovni brodolom iz 17. ili 18. st. Ovaj i još poneki sličan primjer pokazuje nam da vjerojatnost brodoloma ili neke manje nevolje na istom mjestu ipak postoji.

Uostalom, ako je i riječ o istom nalazu, kronološki razmak od skoro dvjesto godina između konteksta nalaza dvaju luterija ne treba ih posebno udaljiti. Luterij pronađen kod Palagruže mogao je biti proizveden u širem razdoblju u koje pada i proizvodnja lošinjskog, ali se na nekom sretnijem brodu (tj. brodovima) znatno dulje zadržao u upotrebi, jer ukoliko je luterij bio u funkciji brodskog žrtvenika, pretpostavljam da bi rijetko tko izbacio s broda sveti predmet i time navukao srdžbu bogova.

Luterij pronađen kod otoka Lastova (br. 5) privlači pažnju svojom cjelovitošću, ali i ukrasom bogatijim nego na ostalim primjercima. Pronađen je uz amfore Lamboglia, forma II proizvedene tijekom 2. i 1. st. p.n.e. u južnoj Italiji⁵⁷. Pretpostavlja se da su proizvodnju ovih amfora preuzele i radionice na istočnojadranskoj obali, pa dok proizvodnja u južnoj Italiji jenjava, na drugoj obali ona se nastavlja i u 1. st. n.e. Tek precizne komparativne analize oblika i fature omogućile bi nam da sa sigurnošću utvrdimo treba li pojedine nalaze pripisati južnoitalskoj ili istočnojadranskoj proizvodnji. To se odnosi i na žigove koji se često javljaju na obodima ili ručkama ovih amfora.

U području Donjih školja kod Lastova antički se brod najvjerojatnije mogao naći ploveći upravo iz južne Italije, pa možemo pretpostaviti da je otud i potekao nedavno pronađen teret, a u tom smjeru pokazuje i nalaz luterija. Prihvatimo li pretpostavku da je riječ o teretu iz južne Italije, gdje su amfore Lamboglia, forma II tijekom 1. st. p.n.e. postale izuzetno rijetke, te se pojavljuju samo pojedinačno uključene u teret amfora Dressel I⁵⁸, a u našem su slučaju one jedini teret broda, mogli bismo brodolom okvirno smjestiti u kraj 2. st. p.n.e. Uostalom, i sam oblik amfora (trbuh koji još posjeduje karakteristike »scolikog«, a ne »vrecastog« kao u 1. st. prije i poslije nove ere) ukazuje na njihovu raniju proizvodnju.

Analogiju ureznoj valovnici na obodu luterija nisam uspjela pronaći, ali da spiralni motiv s unutrašnje strane pladnja ima svoju tradiciju u korintskoj proizvodnji u 4. st. p. n. e. jasno nam pokazuje nekoliko ulomaka s identičnim ornamentom, tek ponešto drugačije izvedbe, pronađenih na atenskoj Agoii.⁵⁹

O nalazu iz Arheološkog muzeja u Splitu raspoložemo s najmanje podataka, pa nam ne preostaje ništa drugo osim da ga usporedimo s ostalim poznatim nalazima. Njegovo postolje vrlo je slično postolju lastovskog luterija, ali im se dimenzije, profil i ukras pladnja prilično razlikuju. Možda su ove razlike rezultat različitih proizvodnih centara koji, slijedeći osnovni oblik luterija toga doba, mijenjaju detalje i izrađuju ukras prema vlastitom ukusu i tradiciji.

Zasada nije moguće sa sigurnošću utvrditi kada su proizvedeni ovi luteriji, ali mi se čini da bi mogli predstavljati logičan razvoj iz prethodno obrađenih nalaza s Palagruže i iz Malog Lošinja. Pretpostavimo li, naime, da je oštro profilirano korintsko

56. Peacock - Williams, 1986, Class 4-5, str. 89-92

57. Peacock - Williams, 1962, Class 8, str. 98-

101

58. Vrsalović, 1979, str. 352-353

59. Sparkes & Talcott, 1970, T 89/1872, 1873.

postolje, kakvo posjeduje hvarski luterij, u južnoj Italiji s vremenom pojednostavljeno i sniženo, a stijenke postoljja od izrazito ravnih postale lagano konkavne, izgleda vjerojatno da su u slijedećoj fazi one još više zakošene, i izrazitije profilirane. Ako je zaista tako, proizvodnja ovih žrtvenika mogla bi se datirati u kraj 3. i 2. st.p.n.e. Nedostatak i nepotpunost nalaza onemogućuju pokušaj da sličnu analizu provedemo pomoću profila pladnjeva. Analogija profilima pladnjeva i postolja lastovskog i splitskog baterija nije mi poznata.

Luterij pronađen kod Lastova mogli bismo pribrojiti nizu nalaza koji su G. Kapitanu poslužili da učvrsti pretpostavku o luterijima kao o brodskim žrtvenicima. Sudeći po ostatku tereta, riječ je o manjem brodu, na kojem se ne može očekivati takav luksuz da bi posuda sličnih dimenzija služila posadi za obično pranje, a kao jedini nalaz među mnogobrojnim amforama teško ga je uvrstiti među brodski teret.

Dosadašnji nalazi i analize potvrdili su nam upotrebu luterija na brodovima. Treba li se odlučiti za profanu ili sakralnu upotrebu nije baš posve jasno, ali nam nespretnost rukovanja ovakvim predmetom i relativno mnogo mjesta koje zauzima sugerira sveti predmet koji se nije smio promijeniti ni pojednostaviti čak ni za posebne brodske uvjete. Iako mi se pretpostavka o brodskim žrtvenicima čini vrlo vjerojatnom, ne poričem mogućnost korištenja luterija i u profane svrhe. Tada bi situacija na moru izgledala poput one na kopnu, tj. upotreba luterija razlikovala bi se od primjera do primjera, ali je zbog nepostojeće (ili neutvrđene) razlike u oblicima nismo u stanju razlikovati⁶⁰.

KRATICE

<i>AIA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ArchCl</i>	<i>Archaeologia Classica</i>
<i>UNA</i>	<i>The International Journal of Nautical Archology and Underwater Exploration</i>
<i>TGL</i>	<i>Thesaurus Graecae Linguae</i>
<i>TLL</i>	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu</i>

LITERATURA

- AmyxD. A., 1958. The Attic Stelai, part III, *Hesperia* vol. XXVII, num. 3, 1958
- BenoitF., 1961. L'épave du Grand Congloué à Marseille, *XIV Suppl. à Gallia*, Pariš, 1961
- CambiN., 1969. Tipološka i kronološka razmatranja o antičkim nalazištima na dnu srednjeg Jadrana, Podmorske djelatnosti sa gledišta medicinskih i društvenih nauka, *Pomorska biblioteka*, sv. 22 (izd. Mornarički glasnik), Beograd, 1969
- DamevskiV., 1972, Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *VAMZ*, ser. 3., sv. VI-VII, 1972-3
- FarnsworthM., 1964. Greek Pottery: A Mineralogical study, *AIA* 67, 1964
- FarnsworthM., 1970. Corinthian Pottery: Technical Studies, *AIA* 74, 1970
- GabričevićB., 1968. Antički spomenici otoka Visa, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17, 1968

60. Zahvaljujem kolegici Marini Miličević s Odsjeka za arheologiju na Filozofskom fakultetu

u Zagrebu na pomoći i savjetima koje mi je pružila prilikom pisanja ovog članka.

- Ginouves R., 1962. *BALANEUTIKÉ, Recherches sur le baidans l'antiquité grèc-que*, Pariš 1962
- Issa, 1983. *Issa - otok Vis u helenističko doba*, Katalog izložbe arheološkog muzeja u Splitu, Split, 1983.
- Jozzo M., 1981. *Louteria fittili in Calabria. Analisi e Classificazione preliminare*, *ArchCl* 33, 1981
- Jozzo M., 1987. *Corinthian Basins on High Stands*, *Hesperia* vol. 56, num. 4, 1987
- Kapitân G., 1979. *Louteria from the Sea*, *UNA* 8.2, 1979
- Morris S.P., 1985. *LASANA: A Contribution to the Ancient Greek Kitchen*, *Hesperia* vol. 54, num. 4, 1985
- Papó F., 1964. *Nel braciere la sua età*, *Mondo Sommerso* 6-7, 1964
- Peacock D. P. S. - Williams D.F., 1986. *Amphorae and the Roman Economy*, London - New York 1986
- Pernice E., 1932. *Die hellenistische Kunst in Pompeji*, Band V, Hellenistische Tische, Zisternenmündungen, Beckenuntersätze, Altare und Truhen, Berlin - Leipzig, 1932
- Poulsen V., 1976. *Etruska umetnost*, Beograd, 1976.
- Shaw J. W., 1979. *Excavations at Kommos (Crete) During 1979*, *Hesperia* vol. 49, num. 3
- Sparkes B. A. - Talcott L., 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton 1970
- Vrsalović D., 1974. *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*, Zagreb, 1974.
- Vrsalović D., 1979. *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana, doktorska dizertacija*, Zagreb, 1979.

POPIS I OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

Tabla I

1. apulska crvenofiguralna pelike s prikazom luterija, Arheološki muzej Zagreb, Inv. br.1070
- 2-3. luterij pronađen kod Marginskog rta na Hvaru, Centar za zaštitu kulturne baštine Hvara, Arheološka zbirka Sv. Marko

Plate I

1. Apulian red-figured *pelike* with the painted scene showing a *louterion*, Archaeological Museum Zagreb, Cat. No. 1070
- 2-3. *louterion* found near Marginski rt at Hvar, Centre for protection of cultural heritage of Hvar, Archaeological collection Sv. Marko

Tabla II

- 1-2. luterij pronađen kod Malog Lošinja, privatno vlasništvo
3. grčko-italska amfora pronađena uz lošinjski luterij, privatno vlasništvo

Plate II

- 1-2. *louterion* found near Mali Lošinj, private collection
3. greco-italic *amphora* found together with the *louterion*, private collection

Tabla III

- 1-2. luterij pronađen kod grebena Pupak kraj Palagruže, privatna zbirka u Komiži na Visu
3. amfora tipa Dressel Ib s nalazišta u čijoj je neposrednoj blizini pronađen luterij
4. amfora tipa Dressel Ic s istog nalazišta
5. gornji dio amfore tipa Lamboglia II s istog nalazišta

Plate III

- 1-2. *louterion* found near the reef Pupak by Palagruža, private collection in Komiža on the island of Vis
3. *amphora* Dressel Ib type from the site where nearby the *louterion* was found
4. *amphora* Dressel Ic type from the same site
5. upper part of *amphora* Lamboglia II type from the same site

Tabla IV

- 1-2. luterij pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu
3. ukras na pladnju luterija

Plate IV

- 1-2. *louterion* kept at the Archaeological Museum at Split
3. the ornament on the bowl of the *louterion*

Tabla V

- 1-2. luterij pronađen kod otoka Lastova
3. amfora tipa Lamboglia II pronađena na istom nalazištu
- 4-5. dva keramička vrčića pronađena na istom nalazištu

Plate V

- 1-2. *louterion* found near the island of Lastovo
3. *amphora* Lamboglia II type found on the same site
- 4-5. two small jars found on the same site

Tabla VI

- 1-2. veliki keramički tarionik, zbirka Dominikanskog samostana u Bolu na Braču

Plate VI

- 1-2. big terracota mortar, collection of the Dominican Monastery at Bol on the island of Brač

SUMMARY

ON FINDS OF ANCIENT SHIP ALTARS FROM THE EASTERN ADRIATIC SEA

An interesting and attractive find of last year's underwater excavation near the island of Lastovo was a complete terracotta *louterion*. Four similar finds have been made in the Yugoslav Adriatic. The most recent Lastovo discovery provides an opportunity to say something about all of them and about *louteria* in general.

Nearly all the submarine finds to date were interpreted as ship's altars. Ten years ago G. Kapitan published his well known article on submarine *louteria* considering 16 Mediterranean examples (and giving arguments for his interpretation). He quoted several statements by authors of Antiquity concerning rituals, ceremonial washing and libations at the beginning of a sea voyage, which prove that there must have been altars on ships. He also remarked that on submarine sites of ancient shipwrecks only one or two such altars were found, which suggests that they were objects used by the crew, and not ship's cargo. Although it is possible that they were used for secular purposes i.e. for ordinary washing or bathing, Kapitan suspects that such comfort existed on quite small merchantmen ships on which *louteria* are usually found.

But, *louteria* were not primarily produced as ship's equipment. They are far more frequent among land finds although only partly preserved. The Greek term *louterion* and Latin *labrum* generally presume »a washing or bathing in tub«. Ancient authors mention stone and metal specimens and archaeologists have added terracotta examples. They are frequently painted on the Attic and Apulian red figured vases from the 5th and the 4th century B.C. One such vase is in the Zagreb Archaeological Museum (Pl. 1:1). The scenes are often connected with women or athletes washing their hands or the whole body in them.

Used for sacral purposes these objects bear the name *praxis hanterion*. They were situated in temples, usually near the entrances, serving as »lustral basins«. *Louteria* and *perirrhanteria* are of the same shape, so the archaeological context or the painted scene help us to decide what term to use.

Louteria were originally produced in Greece and the Near East, from the 7th century B.C. Later they were transferred to South Italy and from there expanded in several directions. As far as we know today, they were used until the 2nd cent. B.C.

If we turn back to the use of *louteria* on ships, the best proof of their use is provided by five underwater examples found in the East Adriatic. The first have already been described by Kapitan, but I will repeat some important facts.

1. A *louterion* (Pl.1:2,3) was found by a local diver near Marginski rt on the island of Hvar. According to informations given by the diver, it was found completely isolated, without any other find. On the surface of the bowl there is an interesting detail which Kapitan did not mention. The surface is roughened by adding some rough particles. There are varied opinions as to whether this was a functional or a decorative element. This *louterion* is in the Archaeological collection lodged in the Dominican church of St. Mark (sv. Marko) in Hvar.

2. The second *louterion* (Pl.2:2,3) was found by an Italian amateur diver near Mali Lošinj. He took it to Italy so it was never seen by Yugoslav archaeologists. The only information about it is that recorded by Kapitan, who fortunately had a photo and description of the find. The *louterion* is only partly preserved. The bowl is missing, but the stand and the base are complete, with the traces of linear ornament. It was found toget-

her with a Graeco-Italic *amphora* (Pl.2:3), »three differently decorated glazed architectural ceramic pieces and two unidentified small, perforated pottery objects of irregular shape«.

3. The third *louterion* (Pl.4:1,2) was taken to the Split Archaeological Museum in 1960. According to the note on it, it was found 150 metres south of the island of Unije. No other finds are mentioned. It is also incomplete, but in this case the stand with the base and one third of the bowl are preserved. The surface of the bowl bears an interesting ornament which perhaps covered the whole bowl. (Pl.4:1,3).

4. The fourth *louterion* (Pl.3:1,2) was found by a local diver near the small island of Palagruža. It is in a complete state of preservation with a linear ornament on the stand and the rim of the bowl. In the centre of the bowl there is a hole, 5 cm in diameter. It was found near an ancient shipwreck with a cargo of Dressel 1 and Lamboglia II *amphorae*. This *louterion* is in a private collection in Komiža on the island of Vis.

5. The last *louterion* (Pl.5:1,2) was found during submarine archaeological research near the island of Lastovo. It is the first found in the untouched archaeological context of an ancient shipwreck and excavated by archaeologists. It is also completely preserved, with an interesting ornament on the surface and rim of the bowl (Pl.5:1). It was found together with about 120 Lamboglia II *amphorae* (Pl.5:3) and two small jars (Pl.5:4,5).

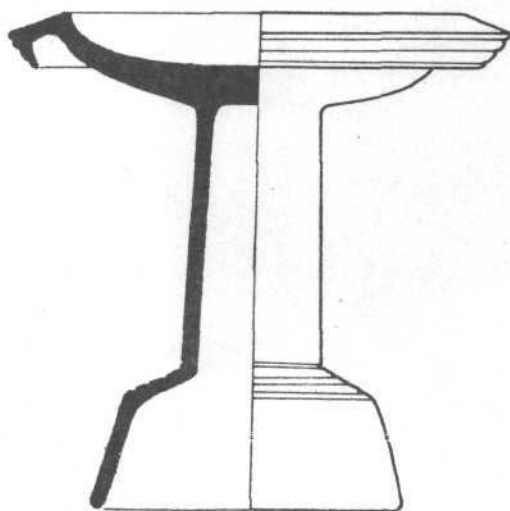
The *louterion* found near Hvar (No. 1) on the basis of shape, the slip and the clay quality can be tentatively dated to the 4th century B.C. It is similar to some Corinthian examples and obviously came directly from Greece. The rest of *louteria* were probably made in South Italy.

The find from Mali Lošinj (No.2) can be dated to the 3rd century B.C. on the basis of the already mentioned Graeco-Italic *amphora*, and the find from Komiža (No.4) on the basis of some similar elements can be put in the same group. Although it was probably carried with *amphorae* dated to the 1st century B.C, this is no reason not to date it earlier. It was probably a sacral object which was not removed from the ship (or ships) except if the ship sank.

The two *louteria* from Split (No.3) and Lastovo (No.5) perhaps illustrate the next step in the evolution of terracotta objects and can be dated to the 2nd century B.C.

Whether they were in profane or in sacral use on ships is not yet clear. Although I support the opinion about the ship altars, I do not deny the probable use for profane purposes as well. In this case the situation on the sea would be similar to that on land i.e. the use of *louteria* would differ from case to case, but without any difference in shapes, we cannot explain it precisely.

Rukopis prihvaćen 26.XII.1988.

0 20cm

Tabla 1

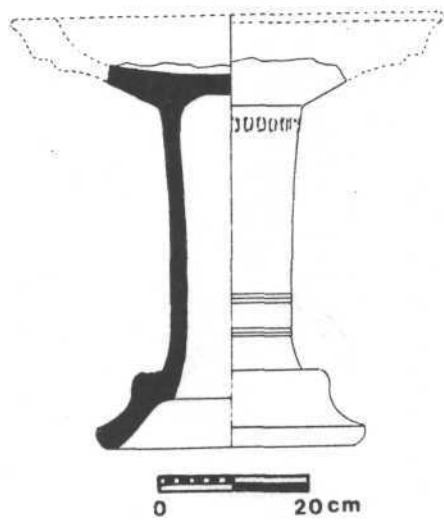

Tabla 2

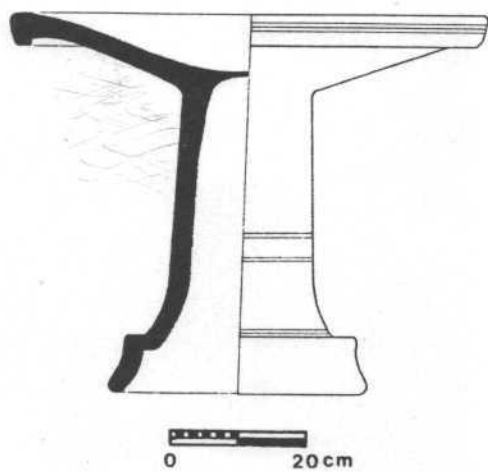

Tabla 3

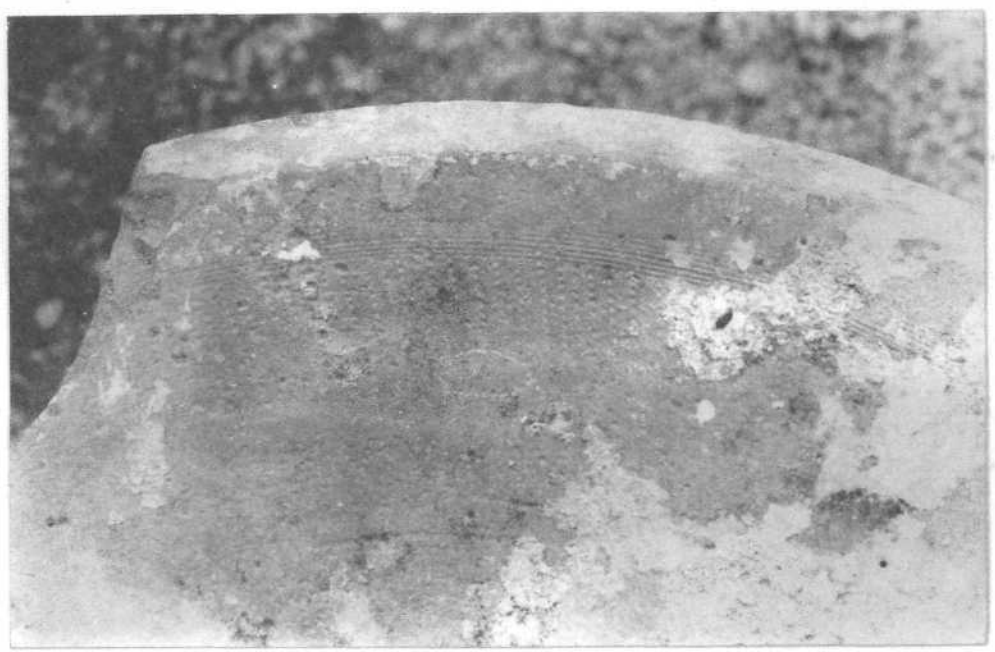
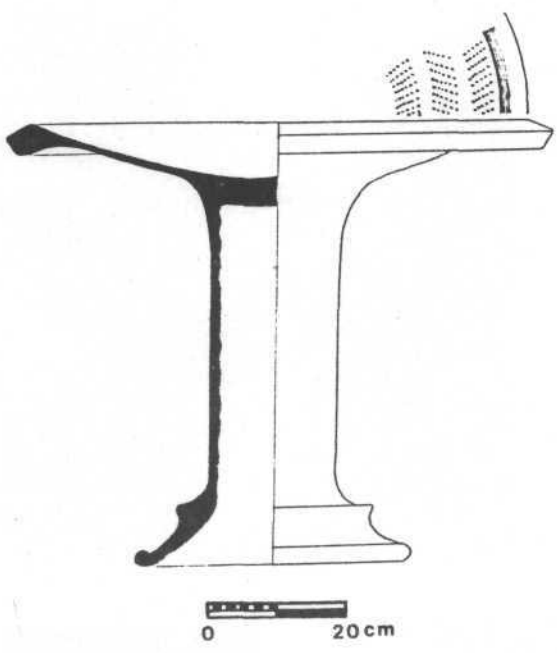

Tabla 4

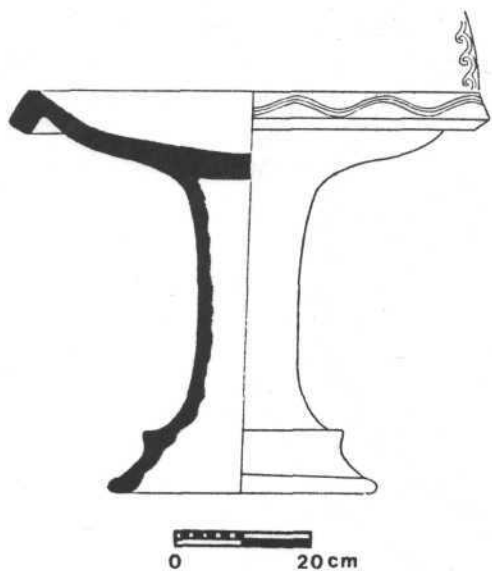

Tabla 5

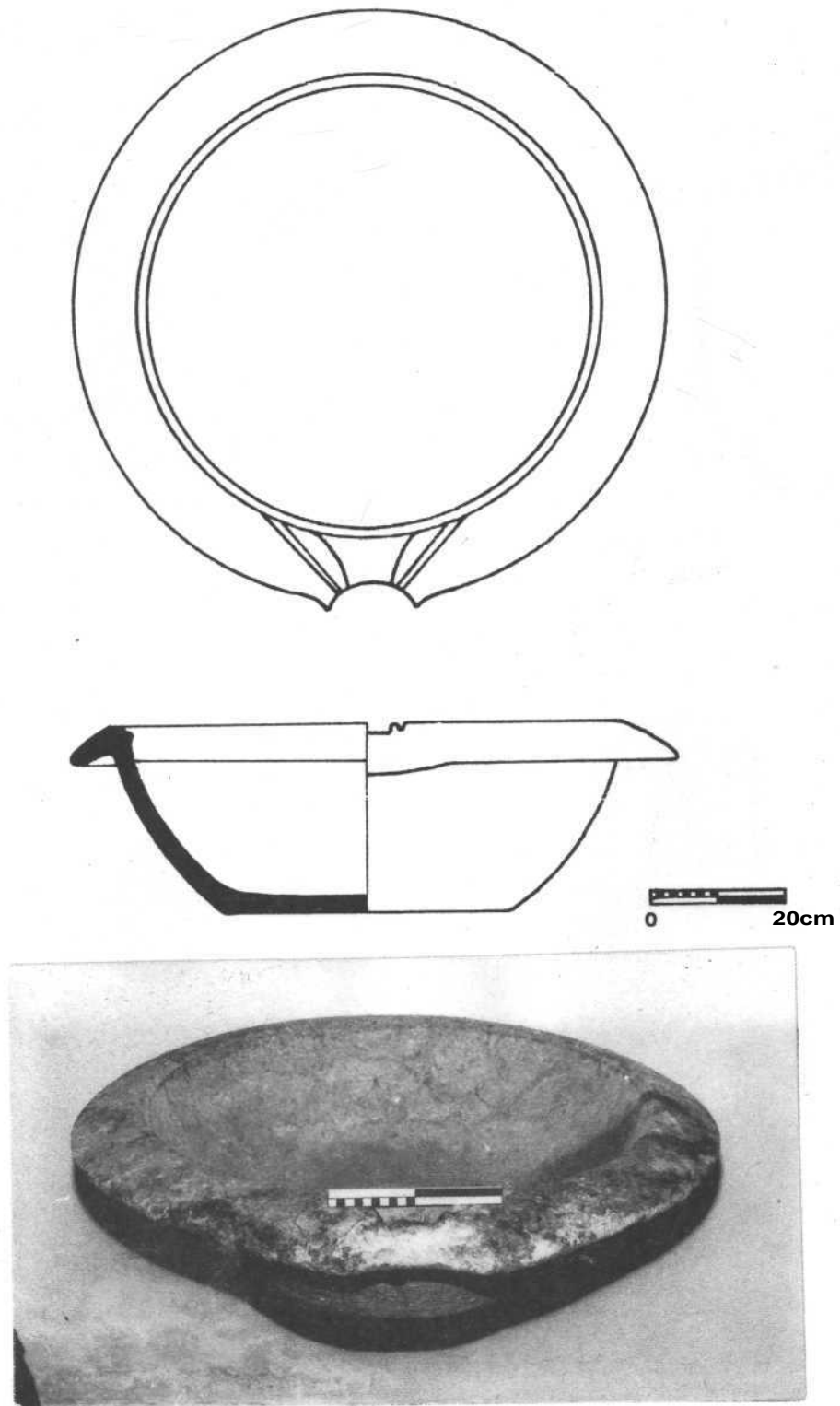

Tabla 6